

RECENZJE

Jacek Sobczak, *Położenie prawne ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim*, Warszawa – Poznań 1984, PWN, s. 133, 1 nlb. PTPN, Prace Komisji Historycznej t. XXXVIII.

Temat podjęty przez Jacka Sobczaka, młodego historyka prawa, ucznia prof. dra Witolda Maisla z UAM w Poznaniu, jest pasjonujący dla każdego historyka zainteresowanego dziejami dawnych ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego. Ze względu zaś na jednoczesną swojskość tematyki, mocno wrosłej w historyczną i literacką tradycję tego obszaru i jej egzotyczność – rozprawa zainteresuje niewątpliwie licznych czytelników spoza kręgu zawodowo parających się historią. Dotyczy to zwłaszcza przedstawicieli kilkutysięcznej społeczności Tatarów polskich, a także tych, którzy nadal zamieszkują na Litwie i Białorusi.

Szczególnie jednak użyteczna będzie rozprawa Jacka Sobczaka dla wszystkich prowadzących monograficzne badania dziejów osadnictwa, gospodarki, miast, wojskowości czy rozwoju świadomości społecznej na ziemiach W. Ks. Litewskiego w XVI–XVIII w. W każdej bowiem z tych dziedzin stykamy się z Tatarami litewskimi, którzy rozsiedleni byli w bardzo wielu punktach rozległego obszaru kraju. Dla przyszłych zaś syntez z zakresu historii dawnego prawa polskiego i litewskiego dostarczy uzasadnionych podstaw ujęcia tego może mniej ważnego od wielu dotąd badanych, lecz bardzo interesującego problemu.

Badania naukowe nad przeszłością Tatarów litewskich i ich sytuacją w XIX w., sporadycznie rozwijane od połowy ubiegłego wieku, nabrały rozmachu w okresie międzywojennym. Nagromadziły też sporo materiału rzeczowego, ukazującego różne strony życia społeczności tatarskiej w okresie przedrozbiorowym. Krytyczne ich omówienie dał Autor we wstępie, doprowadzającym zresztą przegląd badań i publikacji popularno-naukowych czy historyczno-krajoznawczych aż do chwili obecnej.

Jak dotąd najbardziej owocnym pod względem postępu badań i publikacji naukowych był okres międzywojenny, w którym ukazały się prace podstawowe o charakterze syntetycznym, zwłaszcza *Tatarzy Litewscy* Kryczyńskiego (1938), *Herbarz rodzin tatarskich w Polsce* Dziadulewicza (1929), czy choćby popularny zarys *Muślimowie czyli tak zwani Tatarzy litewscy* Talko-Hryncewicza (1924).

Sytuacja prawna Tatarów na ziemiach W. Ks. Litewskiego nie miała dotąd odrębnego opracowania. Dość enigmatycznie przedstawiały ją ujęcia ogólniejsze, w szczególności Stanisław Kutrzeba¹. Literatura zaś historyczna, traktująca o Tatarach, ujmowała to zagadnienie bałamutnie, bez jakiegokolwiek dokumentacji i analizy. Stanowiło to zresztą odbicie ogólniejszej sytuacji w dziedzinie badań nad historią prawa i ustroju W. Ks. Litewskiego. Bardzo już liczne publikacje z tego zakresu koncentrowały się bowiem w zasadzie na rozwoju prawa i ustroju przed Unią Lubelską 1569 r. Z okresu późniejszego zainteresowania badaczy przycięgał jedynie III Statut Litewski z roku 1588; o wieku zaś XVII i XVIII wiemy jak dotąd niewiele. Nadal niemal aktualna pozostaje dysproporcja, która znalazła odbicie w objętości fragmentów cytowanej już *Litwy* Stanisława Kutrzeby poświęconej czasom do 1569 r. (s. 3–143) i następnych lat dwustu kilkudziesięciu (s. 144–160). Szczegółowe badania młodszych polskich historyków prawa, skupionych w okresie międzywojennym w Uniwersytecie Stefana Batorego: Iwona Jaworskiego,

¹ *Historia ustroju Polski w zarysie*, t. II *Litwa*, Lwów–Warszawa 1921, s. 76–77.

Seweryna Wystoucha i Juliusza Bardacha nie przekraczały granicy 1569 r., co najwyżej odwołując się do III Statutu Litewskiego. To samo rzecz można o tematyce studiów Przemysława Dąbkowskiego, a zwłaszcza samego Stanisława Kutrzeby.

Łatwo wyjaśnić ten stan rzeczy. Z jednej bowiem strony na okresie sprzed 1569 r. koncentrowała się cała aktywność badawcza przedstawicieli dawnej historiografii rosyjskiej, zajmujących się dziejami W. Ks. Litewskiego i jego instytucji prawnych. Liczne wydawnictwa źródeł, a zwłaszcza podstawowe monografie Władimirskiego-Budanowa, Downar-Zapolskiego, Leontowicza, Lubawskiego, Łappo, Maksimejki, Malinowskiego, Piczety i innych dotyczyły czasów „Państwa Litewsko-Ruskiego” i jego prawa. Główny zrąb ich podstawy źródłowej stanowiły księgi „Metryki Litewskiej”, przechowywane w Moskwie. Badacze polscy nie mieli praktycznie do nich dostępu; dysponowali natomiast szczęśliwie zachowanymi w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie osiemnastowiecznymi kopiami starszej części tego wielkiego zespołu, które także dają możliwość badań tylko dla okresu sprzed 1569 r.

Podjęwając więc pionierski i bardzo specjalny temat, nie dysponował Autor wcześniejszymi opracowaniami podstawowych kwestii z dziedziny historii prawa, instytucji sądowych, przemian społecznych i ewolucji sytuacji prawnej różnych grup ludności ziem W. Ks. Litewskiego po roku 1569 czy nawet 1588. Nie ułatwiło to jego zadania. Przyszła jednak należy, że z trudności tych zdołał wybrnąć, wykrywając i ukazując liczne analogie pomiędzy sytuacją prawną i obowiązkami ludności tatarskiej z różnymi kategoriami bojarów i sług gospodarskich, które nie weszły do formującego się w XV – pierwszej połowie XVI w. stanu szlacheckiego. Z uznaniem podnieść należy wykorzystanie bardzo rozległej literatury historycznej, która umożliwiła dobre poznanie dziejów i rozwoju gospodarczego ziem W. Ks. Litewskiego w całym rozpatrywanym przedziale czasowym.

Nieco łatwiejsza była sytuacja w dziedzinie podstawy źródłowej. Dzięki bowiem istnieniu znacznego zasobu wydanych drukiem źródeł do dziejów W. Ks. Litewskiego (zestawienie na s. 119–122), w szczególności zaś Tatarów litewskich, jak również kopiom starszej części ksiąg Metryki Litewskiej w AGAD, dysponował Autor wcale bogatym materiałem, zwłaszcza dla wieku XVI. Z uznaniem podkreślić należy sięgnięcie do mniej dotąd eksploatowanych zasobów źródeł rękopiśmiennych – archiwalnych i bibliotecznych, wśród których na czoło wysuwa się przebogate archiwum nieświeskie ksiąg Radziwiłłów, przechowywane w AGAD. Jego druga część, znajdująca się w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym BSRR w Mińsku, nie mogła zostać wykorzystana.

Na całość pracy składają się wstęp, trzy rozdziały i zakończenie. Konstrukcja jest jasna i konsekwentna, podporządkowana kryteriom rzeczowym i chronologicznym. Rozdział I – „Osadnictwo ludności tatarskiej na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego” (s. 13–39) przedstawia procesy napływu ludności tatarskiej i jej rozsiedlenia na omawianym obszarze, poczynając od XIII w., jako wynik zmiennych układów stosunków politycznych i walk zbrojnych litewsko-tatarskich. Najczęściej były one związane z wewnętrznymi konfliktami na dawnym obszarze Złotej Ordy, w których strony szukały poparcia władców Litwy, zwłaszcza Witolda, który prowadził długofalową czynną politykę, mającą mu zapewnić dominację nad Tatarszczyzną. Rozdział II – „Organizacja osadnictwa tatarskiego w Wielkim Księstwie Litewskim” (s. 40–79) omawia rozmieszczenie osad tatarskich, liczebność tej ludności, jej organizację chorągwiową, strukturę zarządzania i podległości, wreszcie organizację wyznaniową. Rozdział III – „Prawa i obowiązki Tatarów” (s. 80–115) przedstawia dość szczegółowo zakres prawa publicznego, bardzo zaś zwięźle (z braku źródeł) zagadnienia prawa prywatnego. Zakończenie (s. 116–118) przynosi zwarte podsumowanie wyników. Całość uzupełniają zestawienia źródeł i literatury (s. 119–131) i streszczenie w języku angielskim.

Obowiązkiem recenzenta jest wytknięcie braków: indeksów osób i miejscowości, a także map. Znacznie utrudnia to szybkie odszukiwanie potrzebnych informacji szczegółowych czy przestrzenną orientację w wywodach Autora. Przy szeroko nakreślonym obrazie stosunków litewsko-tatarskich w XIV–XV, a także XVI–XVII w., wydawałoby się wskazanym przygotowanie nawet dwóch map: jedna przedstawiać by mogła całą Europę Wschodnią ze wszystkimi ziemiami podległymi chanom Złotej Ordy, druga tylko ziemie W. Ks. Litewskiego w granicach sprzed 1569 r. Łatwo byłoby zaznaczyć na nich wszystkie państwa, ziemie czy włości oraz (na mapie drugiej) miejscowości wspomniane w tekście i zasięgi terytorialne poszczególnych organizacji chorągwianych oraz skupienia ludności tatarskiej.

Zasługuje na podkreślenie krytycyzm Autora wobec utartych sądów i stereotypów przyjętych w literaturze przedmiotu, jak również umiejętność wyciągania wniosków, czasem hipotetycznych, z cząstkowych informacji różnorodnego materiału źródłowego. W sumie czytelnik otrzymał obraz całkowicie nowy, w miarę zwarty i przekonujący. Rozdział pierwszy dał dość szczegółowy zarys długotrwałego procesu napływu kolejnych fal ludności tatarskiej na ziemie W. Ks. Litewskiego, ukazujący każdorazowe okoliczności i uwarunkowania, przestrzenne rozmieszczenie osadnictwa i zestawienie najdawniejszych informacji o Tatarach litewskich. Pokazana też została zmienność sytuacji i liczebności Tatarów w wyniku zniszczeń wojennych i przymusowych migracji ludności (np. na s. 34–37).

W rozdziale drugim poddane zostały bliższej analizie zagadnienia związane ze służbą wojskową Tatarów litewskich, liczebnością wystawianych przez nich oddziałów i ich organizacją. Przeprowadzona też została precyzyjna klasyfikacja różniących się pod względem majątkowym i zakresu obowiązków wojskowych grup Tatarów: Tatarów gospodarskich – zobowiązanych do służby konnej analogicznie do szlachty, Tatarów kozaków – pełniących na ogół służbę pieszą i Tatarów nie posiadających ziemi, zamieszkałych w miastach, wolnych od służby wojskowej. W ogólnych szacunkach liczebności Tatarów litewskich Autor opowiedział się za krytycznymi ustaleniami Olgierda Górki (ok. 7–9 tys. głów w XVI–XVII w.). Dane te znajdują potwierdzenie w obliczeniach dla roku 1790, kiedy to na Litwie i na Podlasiu zamieszkiwało 2174 Tatarów posiadających ziemię. Zależnie od przyjętego współczynnika liczebności rodziny tatarskiej (6 głów według Górki, 5 według Kryczyńskiego) odpowiadałoby to w przybliżeniu 13 tysiącom, bądź niespełna 11 tysiącom głów. Liczebność Tatarów zamieszkałych w miastach i płacących podległe podatki, w obecnym stanie znajomości zagadnienia, jedynie szacować w przybliżeniu (2–3 tys. głów w XVII w). Warto zwrócić uwagę, że analizowane na s. 47–49 dane taryf podymnego z 1690 r. i rewizji dóbr tatarskich Jana Kierdeja z 1631 r. są bardzo wyraźnie niepełne i nie mogą być podstawą ogólniejszych szacunków. Wystarczy wskazać, że według rewizji z 1631 r. w powiecie grodzieńskim miało się znajdować 6 domów tatarskich, w województwie mińskim 8, a w województwie brzesko-litewskim 6. Tymczasem w każdym z tych trzech wypadków mamy do czynienia z obszarem, na którym znajdowały się liczne skupiska ludności tatarskiej. Kwestia metod sporządzenia tej rewizji i powodów pominięcia w niej licznych grup Tatarów zasługiwałaby na odrębne rozpatrzenie.

Bardzo gruntownie przedstawiony został podział na chorągwie tatarskie, określane: na zasadzie terytorialnej (zgodnie z podziałem na powiaty). Pierwotnie system ten nawiązywał zapewne do plemiennego pochodzenia kolejnych grup osadników tatarskich. Wiele uwagi poświęcił Autor próbom ścisłego rozgraniczenia znaczeń występujących w źródłach z XVI i XVII w. terminów „chorągiew” i „ściah”, stosowanych zresztą niekiedy zamiennie lub dowolnie (s. 58–65). Polemizując z dotychczasowymi opiniami w tej dziedzinie, Autor dochodzi do wniosku, że termin „chorągiew” miał znaczenie te-

rytorialne, „ściach” zaś oznaczał grupę plemienną. Bardziej prawdopodobne wydaje się jednak, że mamy tu do czynienia po prostu z płynnością terminologii, którą ujednolicić i rozgraniczyć oba pojęcia (zmieniając ich pierwotne znaczenie) spróbował dopiero Jan Kierdej w roku 1631.

Nasuwa się pytanie, czy nie istniały jakieś formy organizacyjnego podporządkowania części Tatarów hospodarskich, bądź Tatarów kozaków zarządcom poszczególnych zamków hospodarskich? Może śladem takiej sytuacji jest niejasna pod względem wyodrębnienia funkcjonalnego grupa Tatarów kleckich, występująca w opisie wojska litewskiego z 1528 r. i zachowująca odrębność aż do roku 1596 (s. 56–62). W tym czasie Kleck jako ordynacja radziwiłłowska był już własnością prywatną. W sąsiedniej, również radziwiłłowskiej, ordynacji nieświeskiej jeszcze inwentarz z roku 1650 wymienia we wsiach Pleszywice, Kamionek i Dubiejka włóki tatarskie w łącznej liczbie 72 1/6, stwierdzając: „Powinność tych Tatarów: na każdego konia mają po włók 3, z których po koniu mają stawić na posługę Księciu Jego Mości, których ma być koni n° 24. Z końmi dobrymi, z rynsztunkiem dobrym”². Sytuacja więc tych Tatarów radziwiłłowskich odpowiadała faktycznie sytuacji Tatarów hospodarskich, nie wchodzili zaś oni w skład chorągwi tatarskich, lecz stanowili oddział prywatnego wojska nieświeskiego.

Nawiasem mówiąc sąsiadujące z ordynacjami nieświeską i klecką Księstwo Słuckie, które w początku XVII w. przeszło w ręce birżańskiej linii książąt Radziwiłłów, a posiadało wiele zachowanych relikwii ustrojowych sprzed pomiaru włócznej, łącznie z kategoriami ludności nieszlacheckiej, zobowiązanej nadal do służby wojskowej z tytułu posiadania ziemi, dostarcza wielu użytecznych dla porównań analogii. Przedstawił je już przed dwudziestoma laty Anatol P. Hryckiewicz³. Byłyby one niewątpliwie ciekawe w następnym rozdziale.

Wyjaśnienie braku rozbudowanej hierarchii urzędniczej Tatarów litewskich niewielką liczebnością tej grupy ludności można by uzupełnić faktem znacznego rozproszenia terytorialnego i codziennej podległości całemu systemowi administracji i sądownictwa hospodarskiego. Nie było więc u Tatarów litewskich potrzeby samorządu, charakteryzującego np. ludność żydowską, przez długi czas ustępującą liczebnością Tatarom. Wyodrębnienie pod względem obowiązków i organizacji wojskowej oraz organizacji wyznaniowej nie wymagało większej, niż się wykształciła, specjalizacji aparatu urzędniczego. Organizację chorągwaną dostatecznie obsługiwali chorążowie (czasem z pomocą podchorążych) i marszałkowie tatarscy. Podnieść tu należy, że Sobczak po raz pierwszy przedstawił możliwie pełny zakres funkcji i kompetencji obu tych urzędów, z których rolę zwierzchnią odgrywał chorąży.

Bardzo użyteczne dla poznania stosunków wewnętrznych i lepszego zrozumienia terminologii źródeł są obficie zestawione informacje o występującym wśród Tatarów litewskich zróżnicowaniu społecznym i o zhierarchizowaniu, odzwierciedlonym w terminologii – tytulaturze stosowanej w odniesieniu do poszczególnych Tatarów: sołtan (lub carewicz), książę, ułan, murza – wszystkie te grupy należały do Tatarów hospodarskich (ziemian).

Najciekawsze są jednak ustalenia rozdziału trzeciego. Rozpatrując, na możliwie szerokim materiale, wspomniane już w poprzednim rozdziale informacje o zróżnicowaniu w zakresie obowiązku służby wojskowej, zależnie od charakteru i obszaru nadań ziemskich, Autor słusznie odwołał się do analogii z sytuacją archaicznych już w XVI w. grup

² AGAD, Archiwum Radziwiłłowskie, dz. XXV, nr 2680, s. 55–57.

³ Chozjajstwennoje i prawnoje położenje wojenno-służilogo nasilenija w słuckom kniaźestwie w XVI–XVIII ww., (w:) „Jeżegodnik po agrarnoj istorii Wostocznoj Jewropy”, 1962 g., Minsk 1964, s. 242–253.

ludności miejscowej, powołanej (zapewne od czasów Witolda) do pełnienia określonych powinności wojskowych i komunikacyjnych: bojarów (sług) putnych, konnych i pancernych, którzy pa roku 1529 zostali zwolnieni od służby wojennej i obciążeni świadczeniami podatkowymi. Nie weszli oni, jak dawni bojarzy, do stanu szlacheckiego, stopniowo upodabniając się do ogółu ludności chłopskiej, choć aż do wieku XVIII zachowali wyróżniające określenie mianem bojarów.

Autor wykazał przekonująco, że sytuacja prawna Tatarów gospodarskich, czyli grupy usytuowanej najwyżej, nie była równa sytuacji szlachty, lecz odpowiadała położeniu prawnemu bojarów. W szczególności nie posiadali Tatarzy przynależnego szlachcie prawa swobodnego dysponowania majątkami – według Statutu I ograniczonego, według zaś II już pełnego. Na każdą sprzedaż dóbr tatarskich niezbędna była zgoda hospodara, a w dobrach prywatnych magnata. Zwraca jednak Autor uwagę, że w stosunku do wymienionych kategorii sług – bojarów Tatarzy hospodarscy zajmowali pozycję korzystniejszą, gdyż nie byli pociągani do żadnych innych świadczeń niż służba wojskowa. Ustawa hospodarska z roku 1529, znosząca służbę wojskową sług putnych, nie objęła Tatarów. Dlatego w następnych wiekach utarło się stopniowo przekonanie o szlacheckim położeniu społecznym Tatarów hospodarskich, jako zobowiązanych tylko do pełnienia służby wojskowej z posiadanych majątków. W rzeczywistości jednak utrzymali oni archaiczną pozycję warstwy pośredniej między szlachtą i warstwami nieuprzywilejowanymi. Oczywiście znacznie niższa była pozycja Tatarów Kozaków i mieszkających w miastach. Odrębnie też ułożyła się sytuacja ludności tatarskiej osiadłej pod koniec XVII w. w ekonomicznych litewskich, wyjaśniona ostatecznie, po długotrwałym sporze prawnym z podskarbin nadwornym litewskim Antonim Tyzenhauzem, przez konstytucję sejmową roku 1786, rozciągającą na nich uprawnienia dziedzicznych posiadaczy majątków.

W zakresie wymiaru sprawiedliwości podległość Tatarów hospodarskich ukształtowała się podobnie jak ludności szlacheckiej. Byli sądzeni przez sądy grodzkie i ziemskie, w sprawach zaś granicznych przez sądy podkomorskie. Tatarzy posiadający majątki w dobrach magnackich podlegali sądom ordynackim bądź zamkowym, podobnie jak osiadła tamże szlachta. Formalne ograniczenia wszystkich trzech statutów litewskich w stosunku do uprawnień Tatarów jako świadków uchylone zostały ostatecznie przywilejem Jana III z 22 III 1677 r. potwierdzonym przez konstytucję sejmową tegoż roku. Natomiast główna i nawiązka przysługiwała Tatarom hospodarskim w takim samym wymiarze jak szlachcie. Ostatecznie więc tylko brak uprawnień politycznych odróżniał Tatarów hospodarskich od szlachty, którą jednak nie byli.

Dość pobieżnie przedstawione zostało położenie ludności tatarskiej zamieszkałej w miastach. Poza informacją o większych jej skupieniach w wymienionych dziewięciu miastach (Wilno, Troki, Mińsk, Nowogródek, Stonim, Głębokie, Lachowicze, Pińsk, Łuck – ten ostatni od 1569 r. w Koronie) brak nawet próby oszacowania liczebności tej grupy. Tymczasem na podstawie źródeł możliwe jest ustalenie, w miarę dokładne, liczby rodzin tatarskich w poszczególnych miastach i miasteczkach już od początku drugiej połowy XVI w. Inwentarze majątkowe i rejestry pomiaru włochni miast i miasteczek, zarówno hospodarskich, jak i prywatnych, wymieniają bowiem wszystkich mieszkańców – głowy rodzin, w tym i Tatarów, przeważnie mieszkających przy jednej ulicy, jak również posiadane przez nich ogrody, morgi czy nawet części włók. Dziesiątki inwentarzy miast i miasteczek wydane zostały drukiem, setki znajdują się w polskich zbiorach archiwalnych i bibliotecznych, zwłaszcza w dobrze Autorowi znanym Archiwum Radziwiłłowskim w AGAD. W miarę systematyczna kwerenda w tym materiale pozwoliłaby na: 1) uchwycenie dużej liczby skupisk ludności tatarskiej w miastach; 2) określenie jej liczebności i odsetka w stosunku do całej ludności miasta; 3) drogą porównania inwentarzy tych samych miast z różnych lat uchwycenie zmian liczebności i stosunku do ogółu

ludności danego miasta; 4) przybliżone oszacowanie liczebności ludności tatarskiej w wszystkich miastach Wielkiego Księstwa.

W paru wypadkach zauważyć można pewne potknięcia metodyczne czy merytoryczne. Na przykład informacja o wzroście liczby chorągwi tatarskich w wojsku koronnym w latach 1650–1653 z jednej do dziewiętnastu i odpowiednim wzroście stanu osobowego (do 2179 szabel), przy zastąpieniu części chorągwi wołoskich tatarskimi, skłania do pytania, czy nie mamy do czynienia tylko ze zmianami organizacyjnymi, i czy stan osobowy nowych chorągwi tatarskich składał się z Tatarów? (s. 34).

Dziwi stwierdzenie (s. 49, przypis 3), że „sporna jest kwestia przynależności powiatu lidzkiego, który część autorów widzi w obrębie województwa wileńskiego, np. J. Ochmański, *Historia*, s. 131, część zaś zalicza do województwa trockiego, np. J. Ochmański, *Litewska granica etniczna...*” Przynależność tego powiatu do województwa wileńskiego nie ulega wątpliwości i znajduje odbicie we wszystkich opracowaniach czy mapach historycznych; w obu zresztą zacytowanych wypadkach mamy do czynienia z jednym autorem – Jerzym Ochmańskim. Przyczyną zacytowanej rozbieżności jest zapewne mylne oznaczenie granicy między województwem wileńskim i trockim na mapce 3 (po s. 72) w cytowanej pracy Ochmańskiego, gdzie Lida rzeczywiście znalazła się poza granicą województwa wileńskiego.

Czytelnikowi razi brak starannej korekty i wynika stąd ogromna liczba błędów literowych i semantycznych w opisach bibliograficznych, nazewnictwie osobowym i miejscowym, wreszcie w datach. Niekiedy wydają się one (niewątpliwie mylnie) błędami autorскими. Przykładów z pierwszej wymienionej grupy (najliczniejszych!) przytaczać tu nie będę. Trudno jednak pominąć bardziej charakterystyczne błędy w tekście, jak: wojewoda kijowski Dymitr „Puliatycz” (s. 30) – zamiast Putiatycz; chorąży nowogródzki Jan „Rudomin” (s. 42) – zamiast Rudomina; leśnictwo „perszuńskie” (s. 47) – zamiast perstuńskie; na sąsiadującej „w województwie trockim Żmudzi” (s. 48) – powinno być oczywiście „z województwem trockim”; w roku 1566 Zygmunt August pisał do ciwuna nie „włości bierzańskiej” (s. 48), lecz birżyniańskiej (od dworu i miasteczka na Żmudzi – Birżyniany), będącej własnością gospodarską. Birże zaś wraz z włością już przed 1455 r. należały do Radziwiłła Ościkowicza i przez cały omawiany okres nie wychodziły z posiadania jego potomków; pierwszy zachowany popis wojska litewskiego sporządzony został nie w 1529 r. (s. 40, tekst), lecz w 1528 r. (*ibid.*, przypis 1); rewizja dóbr tatarskich przeprowadzona została nie w roku 1539 (s. 40), lecz w 1559 r.; III Statut Litewski wydany był nie w 1568 r. (s. 94), lecz w 1588 r. Wreszcie uwaga terminologiczna: w popisie wojska litewskiego z 1528 r. grupa „Tatarów posiadająca tylko ogrody i w związku z tym nie mająca paszy dla koni” (cytat ze s. 57) nie miała według źródła „paszni”, czyli ziemi ornej.

Oczywistym błędem jest zaliczenie wsi Bohoniki, Drohla (Drahle) i Małowicze Skirmuntów oraz Kruszyniany, Łuzany (Łużany), Górka i Nietupa Krzczowskich do ekonomii brzeskiej (s. 38). Wszystkie one leżały na obszarze ekonomii grodzieńskiej. Tym samym nie można lokalizować meczetów w Bohonikach i Kruszynianach „na Podlasiu” (s. 103), nawet w szerszym (sprzed 1566 r.) jego zasięgu, kiedy województwo podlaskie obejmowało także powiat brzeski litewski. Zarówno bowiem Bohoniki jak Kruszyniany leżały w powiecie grodzieńskim województwa trockiego, a więc „na Litwie”, tylko wymienione tamże Studzianki (pow. brzeski lit.) można od biedy zaliczyć do Podlasia.

Uzupełnień wymagałyby niektóre przypisy. Nie zawsze bowiem odwołuje się Autor do nowszych wydań podstawowych cytowanych źródeł. Przykładowo w przypisie 6 na s. 14 latopis ipatjewski (Polnoje Sobranie Russkich Letopisiej, t. II) cytowany jest w wydaniu z roku 1843, podczas gdy korzysta się raczej z nowszego wydania 1908 r. (i jego fotoofsetowego wznowienia z roku 1962). W przypisie 3 na s. 6 seria PSRL zakończona

jest tomem XXVIII z roku 1963, podczas gdy jej kontynuacja przynosi m.in. dwa tomy latopisów i kronik litewskich (z reguły spisanych w języku ruskim) z XV–XVIII w., wydane przez Mikołaja Ułaszczika⁴. W przypisie 88 na s. 93 Autor odwołuje się do tekstu I Statutu Litewskiego z 1529 r. powołując się na A. Muchlińskiego, *Zdanie sprawy...*, zamiast na tekst Statutu, ogłoszonego m.in. w *Zbiorze praw litewskich...* T. Działyńskiego (Poznań 1841), który figuruje w zestawieniu wykorzystanych wydawnictw źródłowych. Najlepiej zresztą byłoby skorzystać w tym wypadku z krytycznego wydania Konstantego Jabłonskiego⁵. Nie zostało też uwzględnione krytyczne wydanie z komentarzem III Statutu Litewskiego⁶.

Starannie zgromadzona literatura przedmiotu wymaga pewnych uzupełnień. Zabrakło w niej takich pozycji jak: J. Wolff, *Kniazowie litewsko-ruscy od końca XIV w.*, Warszawa 1895; B. Paprocki, *Herby rycerstwa polskiego*, wyd. K.I. Turowskiego, Kraków 1858 (i reprint) – dla XVI w. mające bardzo dużą wartość jako zbiór relacji źródłowych, zwłaszcza o wojnach. Bardzo ważna dla omawianego problemu jest świeża publikacja językoznawczo-genealogiczna, układem zbliżona do herbarza-genealogii: N. A. Baskakov, *Ruskie rodziny tjurkского proischożdenija*, Moskwa 1979. W zestawieniu źródeł nie znalazł się M. Strykowski, *O początkach narodu litewskiego...*, Warszawa 1978, wydanie przygotowane przez Julię Radziszewską.

Dla zorientowania w położeniu wspomnianych w tekście rozprawy miejscowości i w podziałach administracyjnych należało wśród opracowań wymienić jedyną po dzień dzisiejszy mapę historyczną: J. Jakubowski, *Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego w połowie XVI w.*⁷

Powyższe uwagi szczegółowe nie mają na celu stworzenia obrazu istotnych braków. Zdaniem recenzenta potraktować je należy jako wskazanie niedociągnięć, łatwych do usunięcia, stanowiących nazbyt dostrzegalne skazy na obrazie zasługującym na uznanie. W przygotowaniu poprawionego i uzupełnionego wydania tej cennej pracy byłoby dobrą rzeczą zadbać o ich usunięcie.

Stanisław ALEXANDROWICZ

Krok w badaniach nad świadomością narodową społeczności dawnej Rzeczypospolitej

Teresa Chynczewska-Hennel, *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i Kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII wieku*, Warszawa 1985, PWN, ss. 188.

Rozprawa stanowi jedno z nielicznych w historiografii polskiej studiów nad świadomością narodową społeczności ukraińskiej. Problematyka świadomości narodowej ludności zamieszkałej w granicach I Rzeczypospolitej była jednym z najmniej podejmo-

⁴ PSRL XXXII, Moskwa 1975, XXXV, Moskwa 1980.

⁵ Statut Wielkiego kniaźstwa litowskiego 1529 goda, Minsk 1960.

⁶ I. Lappo, 1588 metų Lietuvos Statutas, t. I–II, Kaunas 1938.

⁷ Część północna, skala 1 : 1 600 000, Kraków 1928, *Atlas historyczny Polski*, Seria B, Mapy poglądowe nr 1.